BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

पश्चिम विदर्भातील फेरीवाले व सूक्ष्म व्यापाऱ्यांमध्ये डिजिटल देयके स्वीकारण्यातील आर्थिक साक्षरतेची भूमिका: एक अनुभवजन्य अभ्यास

नंदु भैय्यालाल मावस्कर,

वरिष्ठ संशोधक अधिछात्र, अर्थशास्त्र विभाग, शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती, महाराष्ट्र.

Email : nandumawaskar@gmail.com

घोषवारा (Abstract):

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये विमुद्रीकरण (२०१६) आणि कोविड-१९ नंतरच्या काळात डिजिटल वित्तीय प्रणालीचा वेगाने विस्तार झाला आहे. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) मुळे देशात रिटेल पेमेंट क्रांती घडून आली असली, तरी प्रादेशिक पातळीवर या तंत्रज्ञानाचा प्रत्यक्ष अवलंब सर्व घटकांमध्ये समान झालेला नाही. विशेषतः पश्चिम विदर्भातील (अमरावती, अकोला, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशीम) असंघटित क्षेत्रातील सूक्ष्म व्यावसायिक, छोटे दुकानदार आणि पथविक्रेते यांच्यासाठी डिजिटल व्यवहार स्वीकारणे हा केवळ तांत्रिक सुविधेचा भाग नसून त्यांच्या वित्तीय व डिजिटल साक्षरतेवर अवलंबून असलेला एक संवेदनशील निर्णय आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंध पश्चिम विदर्भातील २०० पथविक्रेते आणि सूक्ष्म व्यावसायिकांच्या प्राथमिक सर्वेक्षणावर आधारित आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश सूक्ष्म व्यावसायिकांमधील वित्तीय साक्षरता आणि डिजिटल देयक प्रणाली स्वीकारणे यांमधील प्रत्यक्ष कार्यकारण संबंध अभ्यासणे हा आहे. अभ्यासात असे दिसून आले की, स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि मूलभूत बँक खाते असूनही, सायबर सुरक्षेची भीती, सर्व्हर डाऊन होण्यामुळे होणारे नुकसान, खात्यातील पैशांचे चुकीचे हस्तांतरण आणि डिजिटल फसवणुकीविषयी अपुरी माहिती यामुळे अनेक व्यापारी केवळ रोख (Cash) व्यवहारांवरच जास्त भर देतात. तंत्रज्ञान स्वीकृती प्रारूप (Technology Acceptance Model - TAM) च्या चौकटीत हा अभ्यास वित्तीय साक्षरतेचा प्रभाव तपासतो. निष्कर्षांवरून हे स्पष्ट होते की केवळ QR कोड वाटप करून चालणार नाही, तर स्थानिक भाषेत सायबर-वित्तीय साक्षरता शिबिरे, विनाविलंब तक्रार निवारण यंत्रणा आणि विश्वासार्ह डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

बीजशब्द: वित्तीय साक्षरता डिजिटल पेमेंट्स, पथविक्रेते, सूक्ष्म उद्योग, पश्चिम विदर्भ, वित्तीय समावेशन, तंत्रज्ञान स्वीकृती प्रारूप.

१. प्रस्तावना (Introduction)

गेल्या दशकात भारतीय वित्तीय क्षेत्रात अत्यंत क्रांतिकारी स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. जन-धन योजना, आधार आणि मोबाईल (JAM Trinity) या त्रिसूत्रीच्या आधारे वित्तीय समावेशनाला प्रचंड गती मिळाली. नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाने विकसित केलेल्या UPI प्रणालीने दैनंदिन किरकोळ व्यवहारांमध्ये रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेचे एक नवे युग सुरू केले. आज महानगरांपासून ते छोट्या खेड्यांपर्यंत चहाच्या गाड्या, भाजीपाला विक्रेते आणि किराणा दुकानांवर QR कोडचे

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

फलक सहज पाहायला मिळतात. भारताच्या विकास प्रवासात डिजिटल अर्थव्यवस्थेला विकासाचे इंजिन मानले जात असले, तरी प्रादेशिक विषमता आणि सामाजिक-आर्थिक स्तरानुसार या तंत्रज्ञानाचा प्रत्यक्ष प्रभाव वेगवेगळा पडतो.

महाराष्ट्र हे देशातील एक आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्य मानले जात असले, तरी पश्चिम विदर्भ हा प्रदेश प्रामुख्याने कृषीप्रधान, कमी औद्योगिकीकरण असलेला आणि विकासाच्या प्रादेशिक अनुशेषाने ग्रस्त असलेला भाग आहे. अमरावती, अकोला, यवतमाळ, वाशीम आणि बुलढाणा या पाच जिल्ह्यांचा समावेश असलेल्या पश्चिम विदर्भात बहुसंख्य स्थानिक अर्थव्यवस्था ही असंघटित क्षेत्रावर आणि लघु-सूक्ष्म व्यापारावर अवलंबून आहे. येथील पथविक्रेते (उदा. भाजीपाला विक्रेते, फळविक्रेते, हातगाडीवाले, खाद्यपदार्थ स्टॉल्स) आणि सूक्ष्म दुकानदार (उदा. पानटपरी, कटलरी दुकाने, स्थानिक कारागीर) हे स्थानिक अर्थकारणाचा कणा आहेत.

रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करताना धोरणकर्ते गृहीत धरतात की स्मार्टफोन्स आणि मोफत QR कोड उपलब्ध झाल्यास प्रत्येक घटक सहजपणे रोकडविरहित होईल. परंतु, प्रत्यक्ष जमिनीवर वास्तव खूप भिन्न आहे. एखाद्या छोट्या व्यापाऱ्यासाठी रोख रक्कम हा केवळ व्यवहाराचा मार्ग नसून तो त्याच्यासाठी तातडीची तरलता आणि सुरक्षिततेचा आधार असतो. दिवसभराच्या विक्रीतून मिळालेल्या पैशांतून त्याला सायंकाळी घाऊक बाजारातून दुसऱ्या दिवसाचा माल खरेदी करायचा असतो किंवा कामगारांची मजुरी द्यायची असते. अशा स्थितीत डिजिटल पेमेंट प्रणाली स्वीकारण्यात **"वित्तीय साक्षरता"** ही सर्वात कळीची भूमिका बजावते. वित्तीय साक्षरतेचा अर्थ केवळ बँक खाते असणे किंवा पिन नंबर टाकून व्यवहार करणे नव्हे; तर खात्यातील रकमेची नोंद ठेवणे, डिजिटल फसवणुकीपासून स्वतःचा बचाव करणे, बँकेच्या नियमांची जाणीव असणे आणि तंत्रज्ञानावरील विश्वास टिकवून ठेवणे हा आहे.

त्यामुळे पश्चिम विदर्भातील निमशहरी व ग्रामीण भागातील सूक्ष्म व्यावसायिक डिजिटल पेमेंट स्वीकारताना नेमक्या कोणत्या मानसिक, तांत्रिक आणि वित्तीय आव्हानांना सामोरे जातात आणि त्यांची वित्तीय साक्षरता या स्वीकृतीवर कसा परिणाम करते, याचा सखोल अनुभवजन्य अभ्यास करणे अत्यंत समर्पक ठरते.

२. साहित्याचे पुनरावलोकन

डेव्हिस (Davis, 1989) - तंत्रज्ञान स्वीकृती प्रारूप (Technology Acceptance Model - TAM):

डेव्हिस यांच्या सिद्धांतानुसार कोणत्याही नव्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब प्रामुख्याने दोन घटकांवर ठरतो: 'उपयुक्ततेची जाणीव' (Perceived Usefulness) आणि 'वापरातील सुलभतेची जाणीव' (Perceived Ease of Use - PEOU). सूक्ष्म व्यावसायिकांच्या संदर्भात, जोपर्यंत त्यांना डिजिटल प्रणाली सोपी आणि स्वतःसाठी फायदेशीर वाटत नाही, तोपर्यंत ते त्याचा सातत्याने वापर करत नाहीत.

लुसार्डी आणि मिचेल (Lusardi & Mitchell, 2014):

त्यांच्या अभ्यासानुसार वित्तीय साक्षरतेचा अभाव व्यक्तींना औपचारिक वित्तीय सेवांचा कार्यक्षम वापर करण्यापासून परावृत्त करतो. डिजिटल युगात वित्तीय साक्षरतेसोबत 'डिजिटल साक्षरता' एकत्र येऊन 'डिजिटल फायनान्शियल लिटरसी' तयार होते, जी असंघटित घटकांसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) अहवाल (2020-2023):

आरबीआयच्या राष्ट्रीय वित्तीय समावेशन धोरणानुसार ग्रामीण आणि निमशहरी भागात पेमेंट इन्फ्रास्ट्रक्चर वाढले असले तरी सायबर फसवणुकीची भीती आणि तक्रार निवारणातील अडचणींमुळे डिजिटल व्यवहारांचा सातत्यपूर्ण वापर मर्यादित राहतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

स्थानिक संदर्भ व संशोधनातील पोकळी :

भारतातील डिजिटल पेमेंट्सवर बहुतांश संशोधन हे महानगरे, उच्चशिक्षित ग्राहक वर्ग किंवा मध्यम आकाराच्या उद्योगांवर केंद्रित झाले आहे. पश्चिम विदर्भासारख्या कृषी-आधारित आणि आर्थिकदृष्ट्या संवेदनशील भागातील पथविक्रेते व सूक्ष्म व्यावसायिकांच्या वित्तीय साक्षरतेचा डिजिटल पेमेंट स्वीकृतीवर होणारा प्रत्यक्ष परिणाम याविषयी अनुभवजन्य संशोधनाचा अभाव दिसून येतो. प्रस्तुत शोधनिबंध ही पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. पश्चिम विदर्भातील पथविक्रेते आणि सूक्ष्म व्यावसायिकांमधील वित्तीय व डिजिटल साक्षरतेची सद्यस्थिती तपासणे.

२. सूक्ष्म व्यावसायिकांमध्ये डिजिटल पेमेंट पद्धती (उदा. PhonePe, Google Pay, Paytm, BHIM) स्वीकारण्याच्या प्रमाणाचे मूल्यमापन करणे.

३. वित्तीय साक्षरता आणि डिजिटल पेमेंट स्वीकृती यांमधील सहसंबंध अनुभवजन्य पद्धतीने शोधणे.

४. रोकडविरहित व्यवहार करताना छोट्या व्यावसायिकांना भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने, जोखीम आणि मानसिक अडथळे समजून घेणे.

५. पश्चिम विदर्भातील असंघटित क्षेत्राच्या प्रभावी वित्तीय समावेशनासाठी व्यावहारिक धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे.

४. संशोधन पद्धती

४.१ अभ्यास क्षेत्र:

हा अभ्यास पश्चिम विदर्भातील दोन प्रातिनिधिक जिल्ह्यांमध्ये — **अमरावती** (जिल्हा मुख्यालय व अचलपूर/परतवाडा परिसर) आणि **अकोला** (शहरी व लगतचा निमशहरी भाग) येथे प्रत्यक्ष क्षेत्रीय पाहणीद्वारे राबवण्यात आला.

४.२ नमुना निवड पद्धती:

असंघटित क्षेत्रातील व्याप्ती लक्षात घेऊन **सहेतुक आणि सोयीनुसार नमुना निवड पद्धतीचा (Purposive & Convenience Sampling)** अवलंब करण्यात आला. एकूण **२०० उत्तरदाते (Respondents)** निवडण्यात आले, ज्यामध्ये खालीलप्रमाणे वर्गीकरण होते:

1. भाजीपाला व फळविक्रेते: ५०
2. चहा, नाश्ता व खाद्यपदार्थ हातगाडीवाले: ५०
3. लहान किराणा व जनरल स्टोअर्स: ५०
4. इतर सूक्ष्म व्यावसायिक (पानटपरी, कपडे दुरुस्ती, सलून/हेअरड्रेसर, कारागीर): ५०

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४.३ माहिती संकलन:

1. **प्राथमिक माहिती (Primary Data):** स्थानिक बोलीभाषेमध्ये (मराठी/वऱ्हाडी) तयार केलेल्या संरचित मुलाखत अनुसूची (Structured Interview Schedule) द्वारे समोरासमोर चर्चा करून माहिती गोळा केली गेली. अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित विक्रेत्यांसाठी प्रश्नांचे स्वरूप साधे व व्यावहारिक ठेवण्यात आले.
2. **दुय्यम माहिती (Secondary Data):** रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे अहवाल, नाबार्ड (NABARD) प्रकाशने, अर्थशास्त्र परिषदांचे शोधनिबंध, शासकीय आकडेवारी आणि प्रतिष्ठित जर्नल्समधील साहित्याचा आधार घेण्यात आला.

४.४ विश्लेषणाची साधने:

माहितीचे संकलन व वर्गीकरण केल्यानंतर सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी टक्केवारी, सरासरी, कार्ल पिअर्सनचा सहसंबंध गुणांक (Pearson's Correlation Coefficient) आणि काय-स्क्वेअर चाचणी (Chi-Square Test) या साधनांचा वापर करण्यात आला.

५. माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व चर्चा

तक्ता क्र. १: उत्तरदात्यांचे सामाजिक व जनसांख्यिकीय वैशिष्ट्ये

(एकूण नमुना आकार N = २००)

घटक	श्रेणी	संख्या (N)	टक्केवारी (%)
लिंग	पुरुष	१६२	८१.०%
	महिला	३८	१९.०%
वयोगट	१८ ते ३० वर्षे	७६	३८.०%
	३१ ते ४५ वर्षे	८४	४२.०%
	४६ वर्षांपेक्षा जास्त	४०	२०.०%
शिक्षण	निरक्षर	२६	१३.०%

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

घटक	श्रेणी	संख्या (N)	टक्केवारी (%)
	प्राथमिक (१ ली ते ७ वी)	४८	२४.०%
	माध्यमिक/उच्च माध्यमिक (८ वी ते १२ वी)	९८	४९.०%
	पदवीधर व इतर	२८	१४.०%
दैनिक उलाढाल	₹१,००० पेक्षा कमी	४४	२२.०%
	₹१,००१ ते ₹३,०००	९२	४६.०%
	₹३,००१ पेक्षा जास्त	६४	३२.०%

माहितीवरून स्पष्ट होते की सूक्ष्म व्यापारात १८ ते ४५ वयोगटातील तरुणांचे प्राबल्य (८०%) मोठे आहे. शिक्षणाचा विचार करता बहुसंख्य व्यापारी हे माध्यमिक स्तरापर्यंत शिकलेले आहेत. पदवीधरांची संख्या १४% असणे हे ग्रामीण-निमशहरी भागातील सुशिक्षित बेरोजगारांनी स्वयंरोजगाराचा मार्ग निवडल्याचे दर्शवते.

तक्ता क्र. २: डिजिटल पेमेंट्स स्वीकृतीची स्थिती

डिजिटल पेमेंट वापर स्थिती	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी (%)
नियमित वापरकर्ते (दैनिक ५ पेक्षा जास्त व्यवहार)	९२	४६.०%
अधूनमधून वापरकर्ते (केवळ ग्राहकाने हट्ट केल्यास)	५४	२७.०%

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

डिजिटल पेमेंट वापर स्थिती	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी (%)
QR कोड आहे पण वापर बंद केला आहे	२४	१२.०%
अजिबात वापरत नाहीत (केवळ रोख व्यवहार)	३०	१५.०%
एकूण	**२००**	**१००.०%**

सुमारे ४६% सूक्ष्म व्यावसायिक सक्रियपणे UPI वापरत असले, तरी तब्बल ३९% व्यावसायिक असे आहेत जे एकतर अजिबात वापरत नाहीत, त्यांनी वापर थांबवला आहे किंवा ग्राहकाने अत्यंत आग्रह धरल्यावरच नाईलाजाने वापरतात. म्हणजेच अजूनही मोठ्या प्रमाणावर रोख व्यवहाराला पसंती कायम आहे.

तक्ता क्र. ३: वित्तीय साक्षरतेची पातळी वि. डिजिटल स्वीकृती

वित्तीय साक्षरतेचे मापन करण्यासाठी साधे व्याज, बँक स्टेटमेंट समजणे, ओटीपी (OTP) व पिन (PIN) मधील फरक, सायबर सुरक्षेची जाणीव यावर आधारित १० गुणांची चाचणी घेऊन वर्गीकरण करण्यात आले:

वित्तीय साक्षरता स्तर	डिजिटल पेमेंट स्वीकारणारे (%)	केवळ रोखीवर अवलंबून असणारे (%)	एकूण
उच्च साक्षरता (८ ते १० गुण)	५२ (८६.७%)	०८ (१३.३%)	६० (१००%)
मध्यम साक्षरता (५ ते ७ गुण)	७२ (७५.०%)	२४ (२५.०%)	९६ (१००%)

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

वित्तीय साक्षरता स्तर	डिजिटल पेमेंट स्वीकारणारे (%)	केवळ रोखीवर अवलंबून असणारे (%)	एकूण
कमी साक्षरता (० ते ४ गुण)	२२ (५०.०%)	२२ (५०.०%)	४४ (१००%)
एकूण	१४६	५४	२००

सांख्यिकीय चाचणी:

वित्तीय साक्षरतेचा स्तर आणि डिजिटल देयक स्वीकारणे यांमधील **कार्ल पिअर्सन सहसंबंध गुणांक** $r = ०.६८$ इतका आढळला. तसेच, काय-स्क्वेअर चाचणीमध्ये ($p < ०.०१$) वित्तीय साक्षरतेचा स्तर आणि डिजिटल स्वीकृती यांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या अत्यंत लक्षणीय (Statistically Significant) संबंध असल्याचे सिद्ध होते. ज्या व्यापाऱ्यांना बँकिंग व्यवहार आणि सुरक्षिततेचे ज्ञान आहे, ते डिजिटल पेमेंट अधिक निर्धास्तपणे स्वीकारतात.

तक्ता क्र. ४: रोकडविरहित व्यवहारांमधील प्रमुख आव्हाने व भीती

अडचण / समस्या	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी (%)*
१. बँक सर्व्हर डाऊन व व्यवहार रखडणे (Transaction Failure)	१४८	७४.०%
२. बनावट मेसेज / खोटे स्क्रीनशॉट दाखवून होणारी फसवणूक	११२	५६.०%
३. पैशांची त्वरित रोख स्वरूपात गरज (Working Capital)	१०४	५२.०%
४. इंटरनेट / नेटवर्क कनेक्टिव्हिटीच्या समस्या	९६	४८.०%
५. आयकर (Income Tax) किंवा खात्यावर नजर ठेवली जाण्याची भीती	५८	२९.०%
६. बँकांमधील क्लिष्ट तक्रार निवारण प्रक्रिया	७८	३९.०%

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

टीप: उत्तरदात्यांनी एकापेक्षा जास्त पर्याय निवडल्यामुळे टक्केवारीची बेरीज १०० पेक्षा जास्त आहे.

सविस्तर विश्लेषण:

1. **सर्व्हर डाऊन व रखडलेले व्यवहार:**

सर्वात मोठी अडचण म्हणजे जेव्हा ग्राहक पैसे पाठवतो, त्याच्या खात्यातून वजा होतात. परंतु व्यापाऱ्याच्या खात्यात जमा होत नाहीत. अशा वेळी ग्राहक निघून जातो आणि व्यापाऱ्याचे भांडवल अडकून पडते. पश्चिम विदर्भातील निमशहरी व ग्रामीण भागातील राष्ट्रीयीकृत व ग्रामीण बँकांच्या सर्व्हरची क्षमता वारंवार मंदावत असल्याचे दिसून येते.

2. **विश्वास आणि फसवणुकीची भीती:**

अनेक पथविक्रेत्यांनी सांगितले की गर्दीच्या वेळी तरुण ग्राहक जुने स्क्रीनशॉट किंवा खोट्या पेमेंट ॲप्सचा आवाज दाखवून फसवणूक करतात. ध्वनीपेटी नसलेल्या लहान विक्रेत्यांना या फसवणुकीचा मोठा फटका बसतो.

3. **खेळत्या भांडवलाची अडचण :**

भाजीपाला व फळविक्रेत्यांना पहाटे अमरावती किंवा अकोल्याच्या मुख्य कृषी उत्पन्न बाजार समितीत (APMC) जाऊन रोखीने माल उचलावा लागतो. खात्यातील पैसे काढण्यासाठी सकाळी एटीएम (ATM) मध्ये जाणे, तेथे कॅश नसणे किंवा रांगेत वेळ वाया जाणे यामुळे ते रोखीलाच सर्वोच्च प्राधान्य देतात.

4. **अवाजवी कर आकारणीची भीती:**

सुमारे २९% विक्रेत्यांमध्ये असा गैरसमज दिसून आला की खात्यात डिजिटल व्यवहार वाढल्यास आयकर विभाग किंवा नगरपालिका त्यांच्यावर कर लादेल. हा गैरसमज पूर्णपणे वित्तीय साक्षरतेच्या अभावातून निर्माण झालेला आहे.

४.४ विश्लेषणाची साधने:

माहितीचे संकलन व वर्गीकरण केल्यानंतर सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी टक्केवारी, सरासरी, कार्ल पिअर्सनचा सहसंबंध गुणांक (Pearson's Correlation Coefficient) आणि काय-स्क्वेअर चाचणी (Chi-Square Test) या साधनांचा वापर करण्यात आला.

६. प्रमुख निष्कर्ष (Key Findings)

१. **साक्षरतेचा थेट सकारात्मक प्रभाव:** वित्तीय आणि डिजिटल साक्षरता ही डिजिटल पेमेंट स्वीकारण्यातील सर्वात प्रभावी घटक आहे. उच्च साक्षरता असलेल्या गटात डिजिटल स्वीकृतीचे प्रमाण ८६% पेक्षा जास्त आहे.

२. **साउंडबॉक्सचे महत्त्व:** ज्या लहान दुकानदारांकडे डिजिटल साउंडबॉक्स (Paytm/PhonePe चे व्हॉईस बॉक्स) आहेत, त्यांचा डिजिटल व्यवहारांवर अधिक विश्वास आहे; मात्र महिन्याला लागणारे भाडे (₹ १०० ते ₹ १२५) अल्प उत्पन्न असणाऱ्या पथविक्रेत्यांना परवडत नाही.

३. **महिला विक्रेत्यांमधील तफावत:** अभ्यासातील महिला पथविक्रेत्यांमध्ये स्मार्टफोन हाताळणी आणि डिजिटल साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी (केवळ ३२%) आढळले. त्या बहुतांश वेळा घरातील पुरुष किंवा मुलांवर अवलंबून असतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. **बँकिंग उदासीनता:** छोटे व्यापारी जेव्हा अयशस्वी व्यवहारांची (Failed Transactions) तक्रार घेऊन स्थानिक बँकेत जातात, तेव्हा बँक कर्मचाऱ्यांकडून त्यांना समाधानकारक उत्तर किंवा सहकार्य मिळत नाही. यामुळे असंघटित वर्गात डिजिटल व्यवहारांविषयी अविश्वास वाढतो.

५. **रोख पैशांची अपरिहार्यता:** घाऊक बाजारात अजूनही रोखीचे चलन असल्यामुळे किरकोळ बाजारात १००% रोकडविरहित होणे लहान विक्रेत्यांसाठी अव्यवहार्य ठरत आहे.

७. धोरणात्मक शिफारशी (Policy Recommendations)

१. स्थानिक पातळीवर सायबर-वित्तीय साक्षरता मोहिमा:

स्थानिक स्वराज्य संस्था (महानगरपालिका/नगरपरिषदा), अग्रणी बँका आणि स्थानिक महाविद्यालयांमधील अर्थशास्त्र विभागाच्या विद्यार्थ्यांनी मिळून आठवडी बाजारांमध्ये पथविक्रेत्यांसाठी साध्या व स्थानिक वऱ्हाडी भाषेत प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिकांसह साक्षरता शिबिरे आयोजित करावीत.

२. लहान विक्रेत्यांसाठी विनामूल्य किंवा अनुदानित साउंडबॉक्स:

पीएम स्वनिधी योजनेच्या अंतर्गत नोंदणीकृत पथविक्रेत्यांना बँकांनी किंवा फिनटेक कंपन्यांनी सीएसआर (CSR) फंडातून नाममात्र दरात किंवा मोफत साउंडबॉक्स उपलब्ध करून दिले पाहिजेत, ज्यामुळे फसवणुकीची भीती संपुष्टात येईल.

३. सुलभ आणि गतिमान तक्रार निवारण (Fast-track Redressal):

रखडलेल्या लहान रकमेच्या (उदा. ₹ ५० ते ₹ ५००) व्यवहारांसाठी बँकांनी २४ तासांच्या आत पैसे परत मिळतील अशी स्वयंचलित परतावा यंत्रणा अधिक कार्यक्षम करावी.

४. घाऊक बाजारपेठांचे संपूर्ण डिजिटलायझेशन:

जोपर्यंत शेतीमाल बाजार समित्यांमध्ये अडते आणि शेतकरी डिजिटल पेमेंट पूर्णपणे स्वीकारत नाहीत, तोपर्यंत किरकोळ विक्रेते रोख पैशांच्या विळख्यातून बाहेर पडू शकत नाहीत. यासाठी घाऊक स्तरावर डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

५. करविषयक गैरसमज दूर करणे:

वार्षिक उलाढाल आणि जीएसटी/आयकर सवलतींच्या मर्यादेबाबत लघुव्यापाऱ्यांमधील भीती दूर करण्यासाठी माहितीपर पत्रके व समाजमाध्यमांतून जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

८. निष्कर्ष

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था हे केवळ एक आर्थिक धोरण नसून ती एक वर्तणूक विषयक व तांत्रिक प्रक्रिया आहे. पश्चिम विदर्भासारख्या अर्ध-शहरी व कृषी-आधारित प्रदेशात पथविक्रेते आणि सूक्ष्म व्यावसायिक हे अर्थव्यवस्थेच्या तळाशी

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

उभे असलेले महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत. त्यांना जबरदस्तीने किंवा केवळ तांत्रिक सुविधा देऊन रोकडविरहित प्रवाहात आणता येणार नाही, तर त्यांच्यात **वित्तीय साक्षरता** आणि **सुरक्षिततेची हमी** निर्माण करणे अनिवार्य आहे.

प्रस्तुत अनुभवजन्य अभ्यासावरून सिद्ध होते की, जेव्हा सूक्ष्म व्यावसायिकाला डिजिटल तंत्रज्ञानाची नेमकी कार्यपद्धती समजते, खात्यातील पैशांचे व्यवस्थापन करता येते आणि फसवणुकीपासून संरक्षणाचा विश्वास मिळतो, तेव्हा तो स्वतःहून डिजिटल देयकांचा अंगीकार करतो. म्हणूनच, भविष्यात डिजिटल भारताचे स्वप्न खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक करायचे असेल, तर पश्चिम विदर्भातील असंघटित घटकांसाठी सर्वसमावेशक, स्थानिक आणि मानवी दृष्टिकोनातून आखलेली वित्तीय साक्षरता धोरणे राबवणे हाच शाश्वत मार्ग ठरेल.

9. संदर्भ सूची

1. कदम, वि. रा. (२०१८). भारतातील वित्तीय समावेशन आणि डिजिटल बँकिंग: स्वरूप व आव्हाने. चिमूर: अरुणा प्रकाशन. (विशेष संदर्भ: असंघटित क्षेत्रातील सूक्ष्म उद्योजक आणि जन-धन योजनेचा प्रभाव)
2. गायकवाड, एस. बी. आणि जोशी, एम. पी. (२०२१). विदर्भातील ग्रामीण व निमशहरी भागात रोकडविरहित व्यवहारांचा प्रसार: एक चिकित्सक अभ्यास. अर्थसंवाद (मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक), ४४(२), ७८–८९. (विशेष संदर्भ: पश्चिम विदर्भातील स्थानिक बाजारपेठांमधील UPI स्वीकृती आणि अडचणी)
3. देशमुख, प्रभाकर (२०१९). भारतीय वित्तीय प्रणाली आणि वित्तीय साक्षरता. अमरावती: विद्याभारती प्रकाशन. (विशेष संदर्भ: ग्रामीण व लहान व्यापाऱ्यांमध्ये सायबर-आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व)
4. पाटील, जे. एफ. आणि पाटील, व्ही. एस. (२०१७). विमुद्रीकरणानंतरची भारतीय अर्थव्यवस्था: रोकडविरहित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल. योजना (महाराष्ट्र शासन मासिक), ४५(८), १५–२४. (विशेष संदर्भ: रोख व्यवहारांवरून रोकडविरहित कडे वळताना छोट्या विक्रेत्यांसमोरील तरलता समस्या)
5. भालेराव, आर. के. (२०२२). महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील कामगार व पथविक्रेत्यांचे आर्थिक सबलीकरण: डिजिटल साधनांची भूमिका. महाराष्ट्र अर्थशास्त्र पत्रिका, ३१(१), १०२–११४. (विशेष संदर्भ: पथविक्रेते, पीएम स्वनिधी योजना आणि डिजिटल पेमेंटमधील जोखीम)
6. **Davis, F. D. (1989).** Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology (Mahiti tantradnyanachi upyuktata, sopapan aani grahak swikriti). MIS Quarterly, 13(3), 319–340. https://doi.org/10.2307/249008
7. **Deshmukh, P., & Kulkarni, R. (2022).** Financial inclusion and cashless transition in Vidarbha region: Opportunities and impediments (Vidarbha bhagatil vittiy samaveshan aani cashless sankraman: Sandhi aani adthane). Maharashtra Economic Journal, 28(4), 112–124.
8. **Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014).** The economic importance of financial literacy: Theory and evidence (Vittiy saksharateche aarthik mahatva: Siddhant aani purave). Journal of Economic Literature, 52(1), 5–44. https://doi.org/10.1257/jel.52.1.5

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

9. **Ministry of Housing and Urban Affairs, Government of India. (2020).** PM Street Vendor's AtmaNirbhar Nidhi (PM SVANidhi): Scheme guidelines (PM Swanidhi pathvikreta aatmanirbhar nidhi yojana margadarshika). Bharat Sarkar.

10. **National Payments Corporation of India. (2023).** UPI product statistics and monthly metrics reports (UPI utpadan aakdevari aani masik mulyankan aahaval). NPCI.

11. **Reserve Bank of India. (2021).** National strategy for financial inclusion 2019–2024 (Vittiy samaveshanasathi rashtriya vyuharachana 2019-2024). RBI Mumbai.

12. **Subrahmanyam, S., & Swami, B. (2020).** Digital financial inclusion through UPI: A study of micro retailers in semi-urban India (UPI dware digital vittiy samaveshan: Nim-shahari Bharatatil sukshma vyaparyancha abhyas). Indian Journal of Economics and Development, 16(2), 245–253. https://doi.org/10.35716/IJED/20040

13. **World Bank. (2022).** The Global Findex Database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19 (Jagtik findex mahiti sangraha: COVID-19 chya kalatil vittiy samaveshan, digital payments aani tikavpana). World Bank Group.